

جزوه بسیار مختصر برای پایان‌نامه‌نویسی

دانش‌پژوه گرامی، از آنجا که وقت کارگاه واقعاً کم است از شما تقاضا می‌شود این جزوه مختصر را بسیار دقیق مطالعه فرمایید تا تأثیر و کارآمدی کارگاه افزایش یابد. استاد کارگاه، در ابتدای جلسه چند سؤال از این جزوه خواهد پرسید.¹

تعریف پژوهش

پژوهش، فرایندی است که از مراحل زیر تشکیل می‌شود: مسئله‌یابی، مسئله‌شناسی، طرح‌نامه نویسی، جمع‌آوری اطلاعات، پردازش اطلاعات، تدوین و دفاع.

ساختار پایان‌نامه

1. مقدمه ← تقریباً همان عناصر طرح‌نامه را دارد.

2. کلیات

گفتار اول: مفهوم‌شناسی که به معانی لغوی و اصطلاحی می‌پردازد.

گفتار دوم: یک بحث مبنایی و تسهیل‌کننده و مقدماتی که خارج از سؤالات فرعی است ولی برای پاسخ به آنها، لازم است. این بحث نباید طولانی شود و پایان‌نامه را با کتاب اشتباه بگیریم. خلط مبنایی با مسئله و طولانی‌تر شدن مقدمه از ذی‌المقدمه گاهی در اینجا رخ داده است.

3. فصول دیگر ← از لحاظ تعداد و ترتیب باید طبق سؤالات فرعی تنظیم شود.

4. نتیجه‌گیری، ملحق به فصل آخر است و در فصل جداگانه نمی‌آید.

مهارت عنوان‌یابی و شرایط آن

عنوان شبیه یک آدرس است که خواننده را به اثر شما راهنمایی می‌کند. اصطلاحاً گفته می‌شود که عنوان باید مسیر به مسئله باشد. بدیهی است که بدون داشتن مسئله در ذهن، نمی‌توان عنوان را اعلام کرد. عنوان باید جدید و غیرتکراری، واضح و متمایز باشد. استفاده از الفاظی که مشترک لفظی‌اند (مانند حدود، عده، تکفیر، غیبت) یا به دلایلی ابهام دارند در عنوان جایز نیست. برای وضوح بخشیدن به عنوان، ناچاریم الفاظ دیگری بدان بیفزاییم. بنابراین، نمی‌توان گفت کوتاه بودن عنوان، در کارهای پژوهشی یک مزیت است. در کتاب‌ها که

¹ - به دانش‌پژوهان توصیه می‌شود کتاب زیر را برای کسب مهارت در پایان‌نامه‌نویسی، مقاله‌نویسی و درست‌نویسی تهیه کنند: خودآموز مقدمات پژوهش، نویسنده: دکتر حسن اسلام‌پور کریمی، انتشارات سمت و مؤسسه امام خمینی، چاپ دوم، 1393. قابل تهیه از فروشگاه‌های سمت و فروشگاه کتاب مؤسسه امام خمینی در بلوار جمهوری قم یا صفائیه کوچه مماناز.

معمولاً موضوع محورند یا در آثار ادبی، معمولاً از یک عنوان کوتاه، مثلاً دو کلمه‌ای یا سه کلمه‌ای می‌توان استفاده کرد؛ مانند کتاب ولایت فقیه و کتاب مینای قلم.

عناوین نادرست برای پایان‌نامه و مقاله علمی

مهدویت آفتاب پشت ابر / شک در قرآن / خطا در قرآن / کار از نظر آیات و روایات / موفقیت از نظر قرآن / پژوهشی در باره ولایت فقیه / شرایط منتظر واقعی / کفر از نظر آیات و روایات / صبر در اسلام / تقوا و آثار اخروی آن / عوامل افزایش طلاق در دهه‌های اخیر.

چند عنوان درست

نقش سؤال مربی در تربیت اخلاقی کودکان / جلوه‌های رحمت حضرت ولی عصر - عجل الله تعالی فرجه الشریف - نسبت به شیعیان / آثار اخروی تقوا از نظر قرآن و روایات / عوامل روانی افزایش طلاق در دهه اخیر در شهرستان

تعریف چکیده پایان‌نامه

چکیده عبارت است از یک متن مستقل و تقریباً 300 کلمه‌ای که قبل از فهرست پایان‌نامه برای اطلاع‌رسانی و رعایت حقوق خواننده قرار می‌دهند تا خواننده با مطالعه آن از خواندن خود پایان‌نامه نسبتاً بی‌نیاز شود. در چکیده، به عناصر زیر به صورت مختصر می‌پردازند: اشاره به عنوان تحقیق در سطر اول، اشاره به مسئله، پیشینه، اهمیت، سؤال اصلی، فرضیه، روش، اشاره به نوع منابع، ذکر مهم‌ترین نتایج و دستاوردها و نوآوری‌های بحث. ضمناً فعل‌های چکیده، به صورت ماضی هستند و یک گزارش از کل تحقیق محسوب می‌شوند. چکیده بندچینی نمی‌شود، ارجاعات ندارد و هر گونه حشو و زواید در آن اکیداً ممنوع است. لطفاً چکیده را با شرح معنای لغوی و اصطلاحی و تاریخچه شروع نکنید؛ چون این کار نشان می‌دهد که فلسفه وجودی چکیده را نمی‌دانیم و آن را با مقدمه اشتباه گرفته‌ایم.

روش تعیین واژگان کلیدی

در انتهای چکیده در حد یک سطر باید به واژگان کلیدی اشاره کنیم. این کلمات را نباید معنا و ترجمه کنیم یا توضیح دهیم؛ فقط «ذکر می‌کنیم» و بین آنها ویرگول می‌گذاریم. واژگان کلیدی در واقع کار فهرست را انجام می‌دهند و به مخاطب اعلام می‌کنند که شالوده بحث روی چه اصطلاحات و مفاهیم تخصصی دور می‌زند. از این رو، کلیدواژه‌ها نقش نمایه را در جست و جوی الکترونیکی و اینترنتی دارند. تعداد کلیدواژه معمولاً تا 10 مورد پیشنهاد می‌شود و نشانگر مباحث مهم تحقیق است. برای یافتن واژگان کلیدی به الفاظ مترادف و متضاد کلمات نیز توجه داشته باشید. نام شخصیت‌ها و اعلام مانند علامه طباطبایی و شهید مطهری نیز ممکن است در چکیده آورده شوند. الفاظ مرکب، گاهی به صورت ترکیب وصفی و گاهی نیز به حالت ترکیب اضافی در چکیده قابل ذکر هستند. در تهیه واژگان کلیدی نمی‌توانیم واژه‌های خیلی عام که جنبه غیرتخصصی دارند را بیاوریم، مثلاً در یک مقاله‌ای که عنوان آن، «تقدم تفسیر موضوعی بر ترتیبی» است،

کلماتی مانند «تقدم»، «معیار»، «معیار برتری» و «رابطه» مانند آنها کلیدواژه‌های خوبی نیستند. با ترکیب وصفی و اضافی می‌توانیم تا حدودی این مشکل را برطرف کنیم؛ مثلاً بگوییم: «تقدم تفسیر موضوعی» و «روش تفسیر». به هر حال، باید واژگانی را بیاوریم که به طور مستقل محتوای تحقیق ما را معرفی می‌کنند. وقتی که واژه‌ای را در اینجا می‌آورید، در واقع، به مخاطب اعلام کردید که برای وی مطالب کافی در این تحقیق آورده‌اید و ارزش مراجعه دارد.

چیستی مسئله

مسئله عبارت است از یک مجهول یا سؤالی که از چند معلوم مرتبط به هم به وجود می‌آید و با اطلاعات رایج و متداول نمی‌توان به آن پاسخ داد. جواب مسئله، بالفعل روشن و آماده نیست ولی منابعی وجود دارند که بتوانیم با طی کردن فرایند پژوهشی جواب آن را کشف یا ایجاد کنیم. از این رو، بسیاری از سؤالات ما در واقع یک سؤال پژوهشی نیست و منشأ یک تحقیق نمی‌تواند باشد، بلکه یک سؤال آموزشی و شخصی است و بعد از مطالعه جواب‌های موجود و آماده در منابع و با طی کردن فرایند یادگیری و آموزش، رفع می‌شود. مسئله علمی باید در تاریخ همان علم مربوط، مسئله باشد نه فقط برای من.

تبارشناسی

محقق باید بداند که موضوع او ذاتاً به چه علمی تعلق دارد و علاوه بر آن، در چه علوم و شاخه‌هایی از آنها و از چه حیث و زوایایی «قابلیت» بحث دارد. به نظر نگارنده، این مطلب را می‌توان یکی از عناصر «تحریر محل نزاع» دانست. تعیین روش، پیشینه و منابع و احیاناً نوآوری در گرو تبارشناسی بحث است. اگر تبارشناسی دقیق نباشد، احتمال دارد بین علوم خلط کنیم. محل ذکر تبارشناسی در سطور اولیه قبل از تعریف دقیق مسئله است ولی برخی بعد از بیان مسئله می‌آورند. تبارشناسی یکی از راه‌های تحدید مسئله و تعیین قلمرو برای آن است. آیا می‌توانید موضوع «شر» را تبارشناسی کنید؟

مثال برای تبارشناسی: تقیه به خودی خود یکی از مباحثی است که در علوم و شاخه‌های متعددی می‌تواند مورد بحث قرار بگیرد. احکام خمسه آن در شرایط مختلف بر عهده فقه است. نقش تقیه در اعتماد به احادیث و روایات و راویان آنها به فقه الحدیث و علم رجال مربوط می‌شود. از این حیث که تقیه در روابط اجتماعی مردم در یک جامعه چه تغییری می‌تواند ایجاد کند، به علم جامعه‌شناسی ربط دارد. محققان ادیان و فرق و مذاهب نیز می‌توانند از زاویه اینکه این آموزه در کدام ادیان و مذاهب و چگونه در آنها جریان دارد، به بحثهای خاص خودشان پردازند. پیدایش، سیر، تحولات، تطورات و نیز وضع فعلی آن را از نگاه تاریخی می‌توان بحث کرد. بحث تقیه، جنبه روان‌شناختی نیز می‌تواند داشته باشد... اما در تحقیق حاضر ابتدا از نگاه تاریخی و سپس آن را از نگاه کلامی پیگیری خواهیم کرد تا رابطه آن را با ایمان در صورت تداوم تقیه بررسی کنیم.

بیان مسئله

در سطر اول بنویسید که مهم‌ترین مفهوم یا متغیر در عنوان شما یکی از مباحث کدام علم است. سپس، آن را تعریف کرده، اگر تقسیم مهمی دارد ذکر کنید. بعد از آن، اشاره‌ای کنید که این موضوع در علوم دیگری نیز از جنبه‌های خاصی بحث می‌شود. در آخر، با کلمه «اما» تعیین کنید که در این پژوهش از کدام جنبه و کدام علم بحث خواهید کرد.

آنچه گفتیم، بند اول بود و برای تعریف دقیق مسئله، یک مقدمه محسوب می‌شود. در بند دوم تلاش کنید که سؤال اصلی که همان عنوان پایان‌نامه است ولی به صورت سؤالی درآمده است را تبیین کنید؛ یعنی مطالبی را ذکر کنید که این سؤال بجا و منطقی شود. به عبارت دیگر، بنویسید که چطور این سؤال پیش می‌آید. برای این کار ممکن است به مبانی، اصول و باید و نبایدها، ترسیم وضع موجود و فاصله جامعه با وضع مطلوب، اشاره‌ای به اختلاف آراء در یک زمینه، اشاره‌ای به خلاء معرفتی در یک عرصه و مانند اینها پردازید و در نهایت بنویسید: اکنون این سؤال پیش می‌آید که + همان سؤال اصلی.

پس فهمیدیم که بهترین راه بیان مسئله این است که اگر می‌خواهید مسئله خود را مثلاً در 10 سطر، طرح کنید، در جملات اولیه که «بدنه مسئله» نامیده می‌شود، چند جمله خبری بیاورید که به وسیله آن به صورت یک گزینش ماهرانه اطلاعات، اصول و مبانی و نظرهای موجود و آگاهی لازم را به خواننده بدهید و سپس، به صورت طبیعی و منطقی از دل آن اطلاعات، سؤال نهفته خود را که بسیار شبیه عنوان مقاله یا پایان‌نامه شماست، ابراز کنید. البته، این مقدمه‌چینی باید به نحوی دقیق باشد که خود خواننده نیز اگر آن اطلاعات داده شده را کنار هم بگذارد به همان پرسش شما منتهی شود. ما در طول روز بارها طرح مسئله می‌کنیم؛ مثلاً در نزد پزشک برای شرح بیماری و علائم آن؛ در نزد مکانیک برای فرایند خرابی یک وسیله نقلیه؛ برای گم شدن چیزی که اصلاً انتظار نمی‌رفت. باید دقت کنیم که در لا به لای تعریف مسئله، پاسخ و راه حل آن را ننگنجانیم. شکل زیر ساختار طرح دقیق مسئله را نشان می‌دهد:

یک مثال مختصر برای تعریف مسئله

عنوان پایان‌نامه: رابطه تقیه مستمر با تضعیف ایمان

تقیه که به معنای مخفی نگه داشتن عقاید است، شخص متدین را گاهی در شرایطی قرار می‌دهد که وی ناچار است به مدت طولانی و در محافل گوناگون عقاید خود را ابراز نکند و بر اساس مقتضیات آن عملکردهای محسوسی نداشته باشد. از سوی دیگر، ایمان علاوه بر قلب باید به زبان نیز جاری شود و در ارکان و اعضا نیز به مقتضای آن عمل شود. با توجه به اینکه بین ظاهر و باطن ارتباط زیادی وجود دارد و اعمال ظاهری انسان ممکن است در دل او نیز نهادینه شود، این سؤال پیش می‌آید که آیا تقیه مستمر ممکن است به ضعف و سردی ایمان نهفته و عمل نشده در دل شخص بینجامد؟ به عبارت دیگر، آیا بین تداوم تقیه و ضعف ایمان رابطه‌ای برقرار است؟

مورد علاقه بودن، ارزش تحقیق داشتن (نه مثلاً شمارش تعداد آن نهج البلاغه)، قابلیت تحقیق داشتن (نه مثل تبیین کارهای اصحاب کهف در غار)، تازگی داشتن، اولویت داشتن و رعایت الاهم فالاهم، معلوم نبودن نتیجه از قبل (نه مثل تأثیر ایمان بر ترک گناه)، امکان دستیابی به منابع، قابل انتشار بودن نتایج، منطبق بودن با تخصص‌ها و توانمندی‌های محقق و استاد راهنما و مشاور، تعیین ابعاد خاص و مشخص بودن قلمرو آن، روش مناسب آن را دانستن.

برخی از راهکارهای دستیابی به مسئله

گزینش مسئله برای تحقیق، اولین گامی است که گاهی برای بسیاری از دانش‌پژوهان به صورت یک مشکل در می‌آید. برخی از مجاری مسئله‌یابی به این شرح است:

1. مراکز و مؤسسات پژوهشی هر ساله برای خود اولویت‌هایی را در راستای وظایف و اهداف خود در نظر می‌گیرند. شما می‌توانید با مراجعه به آنها، به دسته‌ای از موضوعات خوب دست یابید که کارشناسی لازم در مورد نیازسنجی آنها صورت گرفته است. چه بسا، بتوان در یک زمان واحد به چند منظور یک تحقیق را انجام داد: مثلاً هم برای آن مرکز تحقیق کنید و هم برای خود پایان‌نامه یا مقاله بنویسید.
2. مراجعه به فراخوان‌های علمی برای کنفرانس‌ها، مسابقات در زمینه‌های علمی و پژوهشی، همایش‌های علمی راه دیگری است برای رسیدن به مسئله یا موضوع.
3. مسائل کاربردی و مشکلات و معضلات جامعه نیز متناسب با تخصص و مهارت‌های ما مسائلی را در مقابل ما می‌گذارد. محقق مسئولیت‌پذیر با نگاه تیزبین خود معضلات جامعه را رصد می‌کند و با پشتیبانی علمی در صدد رفع آنها بر می‌آید.
4. همچنین می‌توان با مراجعه به کتاب‌های تخصصی و یادداشت کردن موضوعاتی که مورد علاقه ماست، به ایده‌هایی خوب برای تحقیق دست یابیم. به نظر می‌رسد این راه، بیش‌تر برای افراد مبتدی و کسانی که می‌خواهند یک کار تمرینی انجام دهند، مناسب‌تر است.
5. بسیاری از سخنرانی‌های شخصیت‌های جامعه و نیز برنامه‌های صدا و سیما و مباحث روزنامه‌ها و مطبوعات موضوعات (سوژه) جدیدی برای تحقیق در اختیار ما قرار می‌دهند.
6. اگر مدرس یا دانش‌پژوه هستید، در سر کلاس‌های تدریس نیز مسائل و موضوعاتی برای تحقیق ظاهر می‌شود.
7. به منابع مربوط به رشته تحصیلی خود مراجعه کرده، موضوعات مورد علاقه و مهم را پیدا کنید.
8. به فصل آخر پایان‌نامه‌ها، که «پیشنهادهایی برای پژوهش‌های بعدی» مطرح می‌کنند، مراجعه کنید.
9. با اساتید و افراد مطلع و کارشناس در مورد موضوع‌های خود مشورت کنید.
10. کنجکاوی بیشتر و توجه به اطراف و مسائل روزمره و عادی ما را اغلب به مسائلی می‌رسانند.

11. افراد، مسئولان و ارگان‌های مرتبط با موضوع معمولاً دسته‌ای از مسائل و چالش‌های مربوط را می‌دانند و می‌توانند در مسئله‌یابی به ما کمک کنند مانند قضات، پلیس، معلمان، مبلغان.

12. محقق می‌تواند با کلیدواژه‌های عمومی زیر در باره موضوعات و مسائل جدید در پایگاه‌ها و اینترنت جست و جو کند. برخی از این واژه‌ها عبارت‌اند از: موضوعات پژوهشی، اولویت‌های پژوهشی، مباحث پژوهشی، پیشنهادهایی برای پژوهش بیشتر، مسائل نوین، مسائل جدید.

13. مراجعه به منابع الکترونیکی و سهولت جست و جو در آنها ما را در تصمیم‌گیری برای موضوع تحقیق کمک می‌کند. این منابع متعدد هستند و برخی از آنها در همین کتاب آمده بود. بعضی از این پایگاه‌ها عبارت‌اند از:

- www.seraj.ir (بانک اطلاعات مقالات اسلامی)؛
- [www. IranDoc](http://www.IranDoc) (شامل چکیده مقالات و سایر منابع پژوهشی)؛
- www.sid.ir (شامل چکیده و متن بسیاری از مقالات در حوزه‌های مختلف)؛
- www.magiran.com (شامل مجلات و نشریات ایران)؛

بیان سؤال اصلی و سؤالات فرعی

سؤال اصلی همان عنوان پایان‌نامه شماست ولی به صورت سؤالی مطرح شده است. توصیه می‌شود یک سؤال اصلی داشته باشید تا مدیریت مباحث پایان‌نامه آسان‌تر شود. این سؤال ممکن است تا حدی کلی باشد و بتوانید آن را به تعداد فصول تجزیه کنید. طبیعی است که سؤال اصلی را در یک جمله نمی‌توان پاسخ نهایی داد. بنابراین، باید آن را به چند سؤال تجزیه کرد و به تدریج پاسخ داد. این پرسش‌های جزئی‌تر را سؤال فرعی می‌گویند. اگر محققان محترم، بدانند که منظور از سؤال فرعی در واقع، سؤال‌های هستند که ارکان، اضلاع مهم و شاخه‌های بلافصل سؤال اصلی را تشکیل می‌دهند مشکل‌شان به کلی حل خواهد شد و دیگر اشتباه نمی‌کنند. از حاصل جمع سؤالات فرعی، باید سؤال اصلی شکل بگیرد. اگر سؤال اصلی شما این است که شما در شبانه‌روز چه می‌خورید؟ سؤالات فرعی شما عبارت‌اند از: شما صبحانه چه می‌خورید؟ شما ناهار چه می‌خورید؟ شما شام چه می‌خورید. سؤالات فرعی برای فصل‌های پایان‌نامه، «عنوان‌ساز» هستند. بنابراین، محقق که چهار سؤال فرعی دارد، تحقیق او نیز چهار فصل خواهد داشت. البته اگر «کلیات» را فصل اول بنامد، مجموعاً پنج فصل خواهد داشت. برخی از پژوهشگران یا مراکز پژوهشی، کلیات را فصل محسوب نمی‌کنند و آن را یک بحث فرافصلی می‌دانند.² تأکید می‌کنیم که برای محتوای «کلیات» پایان‌نامه سؤال طرح نکنید. شما هر بحثی انتخاب کنید، همه مجاز هستید معنای لغوی و اصطلاحی و یک بحث مختصر و لازم را در کلیات بگنجانید. نیازی نیست که در مورد معنای لغوی و اصطلاحی و در مورد مبانی بحث، سؤال طرح کنید. چون این سؤالات، اصطلاحاً فرع و شاخه سؤال اصلی محسوب نمی‌شوند.

² - البته محققان محترم توجه دارند که در ساختار مقاله کلیات و فصل‌بندی نداریم و معمولاً با ریز و درشت شدن تیترها یا با شماره و حروف مهندسی می‌شود.

اگر عنوان تحقیق شما این است که «آسیب‌های مبلغ کدامند؟»، شما می‌توانید آن را به چند سؤال دیگر تجزیه کنید: آسیب‌های علمی مبلغ کدامند؟ آسیب‌های اخلاقی مبلغ کدامند؟ آسیب‌های روانی مبلغ کدامند؟ آسیب‌های روش‌شناختی مبلغ کدامند؟ اینها عناوین فصل‌های پایان‌نامه شما هستند، البته عناوین فصل‌ها از حالت سؤال، خارج می‌شوند و به صورت شبه جمله در می‌آیند.

دقت داشته باشید که این پرسش‌های فرعی خودشان می‌توانند به ده‌ها سؤال ریزتر که شاید بتوانیم آنها را فرعی فرعی بنامیم، تجزیه شوند و در درون فصل‌های مربوط به خودشان به آنها پاسخ دهیم. مثلاً در همان مثال بالا، که یکی از فصل‌های آن به «آسیب‌های علمی مبلغ در عصر حاضر»، می‌پردازد، باید به سؤالاتی دیگر پاسخ دهیم مثلاً: آمادگی علمی یعنی چه؟ آمادگی علمی بر چند قسم است؟ اساساً چه سطحی از آمادگی، لازم است؟ پیامبر اکرم و ائمه -علیهم السلام، از مبلغان اعزامی خود تا چه حد آمادگی انتظار داشتند؟ اینها سؤالات فرعی فرعی‌اند و به هیچ وجه آنها را در طرح‌نامه یا پایان‌نامه خود به عنوان سؤالات فرعی که عنوان فصل را می‌سازند اشتباه نگیرید. سؤالات فرعی فرعی برای بارش فکری به کار می‌آیند.^۳

بارش فکری

برای بارش فکری یک روش اصیل در فرهنگ دینی ماست ابتدا یک دایره بکشید و در درون آن موضوع یا عنوان را بنویسید. سپس با تمرکز بر همان اطلاعاتی که دارید و به صورت جزئی هر چه به ذهنتان می‌آید سؤال طرح کنید و سعی کنید سؤالات جزئی باشند و در این مرحله اصلاً به دسته‌بندی و ترتیب سؤالات فکر نکنید. بارش فکری در جاهای زیادی حتی در غیر عرصه پژوهش نیز کاربرد دارد. در پژوهش گاهی موضوع و بعد از عنوان را با بارش فکری به صدها سؤال تجزیه می‌کنیم.

مثال دیگر:

سؤال اصلی: روش تحقیق در علوم حوزوی چگونه است؟

سؤالات فرعی:

روش تحقیق در ادبیات عرب چگونه است؟

روش تحقیق در تاریخ اسلام چگونه است؟

روش تحقیق در اصول فقه چگونه است؟

روش تحقیق در فقه چگونه است؟

روش تحقیق در علوم قرآنی و تفسیر چگونه است؟

الف) پیشینه مسئله یا تاریخچه پیدایش مسئله

در سابقه‌شناسی یا پیشینه مسئله، به فرایند و تاریخچه پیدایش مسئله توجه می‌شود. باید بیان کنیم که خاستگاه آن کجا، چگونه و تطورات و تحولات و وضعیت فعلی آن چگونه است. اگر مسئله شما در برهه‌ای از زمان وجود نداشته است، سعی کنید با تحلیل نشان دهید که فضای مساعدی برای طرح آن وجود نداشت.

ب) پیشینه پژوهش‌های مسئله

در باره ضرورت سابقه‌شناسی پژوهش‌های انجام شده، به این واقعیت واقفیم که علم، محصول عقل جمعی بشر و تدریجی و ذره‌ای و همراه باخطا است. در پیشینه پژوهش‌های مسئله، منابع موجود را در یک سیر کلی می‌بینیم و یا آنها را به چند دسته تقسیم می‌کنیم و محتویات آنها را مورد ارزیابی قرار می‌دهیم. در همین جاست که به چگونگی نوآوری‌های خودمان نیز اشاره می‌کنیم.

در این مرحله، مطالعه باید عمیق، انتقادی و گزینشگرانه باشد. فیش‌برداری لزومی ندارد. می‌توانیم ابتدا فهرستی از منابعی که در مظان فایده برای ما هستند، تهیه کنیم و از منابع خاص‌تر و معتبرتر، مطالعه عمیق و نقدی را شروع کنیم. شاید بسیار مفید باشد اگر با مطالعه یک مدخل دائرةالمعارفی که با بحث ما بیش‌تر مرتبط است، به زوایا و ابعاد مهم بحث پی‌ببریم. در نگارش پیشینه بهتر است سیر تاریخی آثار را رعایت کنیم. باید به نحوی بتوانیم مسئله منتخب خود را در روند علم توجیه کنیم. اگر پژوهش‌های قبلی در کار نباشد، به مشکلات و خلل موجود اشاره می‌کنیم. اگر این کارها را انجام ندهیم، متهم هستیم که کار ما تکراری و تحویل حاصل و بدون نوآوری است.

فرضیه‌سازی

فرضیه به صورت یک جمله خبری بیان می‌شود و اطلاعات قبلی و مطالعات فعلی محقق، آن را پشتیبانی می‌کند. محقق برای رسیدن به این جواب حدسی و موقت باید به اندازه کافی مطالعه و تأمل کند. توجه داشته باشید که به تعداد سؤالات فرعی (سؤالاتی که عنوان فصل را می‌سازند) فرضیه ارائه دهید.

برخی از کارشناسان معتقدند در مواردی که یک آیه یا حدیث یا هر نص (متن) دیگری را می‌خواهیم تفسیر کنیم، فرضیه یا هر نوع پاسخ قبلی، به منزله یک حجاب عمل می‌کند و ممکن است فرایند شرح و تفسیر و مرادشناسی متن را مختل کند. به ویژه، در متون مقدس، شائبه تفسیر به رأی نیز احساس خواهد شد. از این رو، در این نوع تحقیق‌ها، داشتن پرسش را به منظور استنتاج متن، کافی می‌دانند. در همین نوع تحقیق‌ها، اگر در ابتدای فرضیه بنویسیم «با بررسی اولیه در آیات و روایات به این پاسخ اولیه رسیدیم که» شاید اشکال فوق نیز پیش نیاید.

اگر با فرضیه، درست برخورد شود، تعصب و حجاب نمی‌آورد. بنابراین، توصیه می‌شود که نباید پنداشت که فرضیه حتما باید اثبات شود، بلکه باید بررسی شود؛ راه برای جرح و تعدیل فرضیه همیشه باقی است.

پیش فرض‌ها و مبانی

پیش فرض‌ها چیزهایی هستند که ما در تحقیق نمی‌خواهیم به آنها پردازیم و از آنها دوری می‌کنیم. محققى که برای استاد راهنما و مشاور و داور و برای اهل تخصص پایان‌نامه می‌نویسد لازم نیست تمام مقدمات و مبانی را اثبات کند؛ این کار گاهی حتی جسارت محسوب می‌شود. برای اینکه تمرکزگرایی رعایت شود و تحقیق مسئله‌محوری خود را حفظ کند، باید بر مسئله تمرکز کنیم. مبانی را اگر با مسئله خلط کنیم، مقدمه ما از ذی المقدمه بیش‌تر می‌شود. برای اینکه تحقیق کنیم روش مناظره امام رضا - علیه السلام - با خصم چگونه بوده است، لازم نیست برای اثبات وجود خصم، انواع تعاریف مناظره، تاریخچه مناظرات در جهان اسلام و اینکه اصلاً آن بزرگوار مناظره‌هایی داشت یا نداشت، وقت زیادی صرف کنیم. باید با رعایت تناسب در حجم کل نوشتار، به سرعت خود را به مسئله اصلی برسانیم.

اهداف پژوهش

کارهایی که محقق در متن تحقیق انجام می‌دهد، همان اهداف اوست؛ مانند توضیح، رفع ابهام، اثبات، تعریف، دفع شبهه، توجیه، تبیین و زمینه‌سازی برای ... معمولاً با تبدیل سؤالات فرعی به شبه جمله می‌توان اهداف را نیز به دست آورد.

روش

روش باید با سؤالات تحقیق هماهنگ و مناسب باشد. پرسش فلسفی، از راه استدلال عقلی پاسخ داده می‌شود. علل طلاق در جامعه امروز را نمی‌توان با تتبعات فلسفی حل کرد. اینکه جنگ‌های حضرت علی علیه السلام چه ویژگی‌هایی داشتند، از راه و روش تاریخی و مستندسازی جواب می‌گیرد. جست و جوی نظر اسلام و قرآن از آیات و احادیث، روش تفسیری لازم دارد و از ابزار تحلیل بهره می‌گیرد. در اثبات ضرورت امام، علاوه بر ادله عقلی از روش نقلی نیز می‌توان استفاده کرد. محقق می‌تواند با رویکرد مقایسه‌ای بحث کند و یا مسئله تحقیق خود را به روش میان‌رشته‌ای در دو یا چند رشته پاسخ دهد. به هر حال، روش‌ها متعددند و باید متناسب با مسئله باشند. در برخی از پژوهش‌ها از چند روش استفاده می‌شود. یکی از مواردی که باید چند روشی عمل کنیم، در جایی است که موضوع ما دارای ابعاد و جنبه‌های مختلف تعریفی، توصیفی، توجیهی، تبیینی و تفسیری باشد. در این صورت، باید با دقت لازم در هر قسمتی روش مقتضی را اعمال کنیم.⁴ انتخاب روش مناسب، تابع مسئله و فرضیه مورد پژوهش است. آنچه به عنوان «روش کتابخانه‌ای» نامیده می‌شود، باید توجه داشته باشیم که دو مرحله دارد: مرحله گردآوری اطلاعات لازم و مرحله تجزیه و

⁴ - ر.ک. جمعی از نویسندگان، پایان‌نامه نویسی، انتشارات مؤسسه امام خمینی ره، ص 108.

تحلیل محتوا، یا اندیشه‌ورزی روی اطلاعات. به طور کلی، روش‌های جمع‌آوری اطلاعات عبارت‌اند از: مشاهده، مصاحبه، پرسش‌نامه و رجوع به مدارک. وقتی که مدارک مکتوب منبع تحقیق ما هستند، فیش‌برداری می‌کنیم. روش فیش‌برداری نیز به دستی و رایانه‌ای تقسیم می‌شود. برخی از محققان نیز تلفیقی از دو روش را استفاده می‌کنند.

سازماندهی تحقیق

فهرست مطالب را می‌توانید از روی فهرست سؤالات بازنویسی و ویرایش کنید. اگر قبلاً، مسئله خود را به پرسش‌های متعددی تجزیه و سپس آن سؤالات را منظم و مرتب کرده باشید، در این مرحله مشکل خاصی نخواهید داشت. پرسش‌های فرعی، عنوان فصل‌ها را شکل می‌دهند و پرسش‌های ریزتری که در بندهای فصل باید جواب بگیرند، از فهرست مفصل سؤالاتی که به صورت بارش فکری طرح کرده بودید، قابل تشخیص است.

نحوه توجیه ساختار تحقیق

شما در انتهای مقدمه پایان‌نامه باید از چینش و نظم‌ی که در اجزای نوشتار ایجاد کردید، دفاع کتبی داشته باشید. باید توجیه کنید که چرا تحقیق خود را مثلاً در سه قسمت یا فصل سامان می‌دهید. توضیح دهید که حجم مطالب چرا در فلان فصل کم یا زیاد است. به هر حال، آنچه که در گزارش تحقیق شما آمده است و آنچه نیامده است باید عاقلانه توجیه شوند.

راهکارهایی برای سازماندهی و انسجام بهتر

1. مفاهیم مرکب در عنوان تحقیق شما کدام‌اند؟ آنها را تجزیه کنید تا فصول بحث مشخص شوند.
2. فصل‌ها را بر اساس تعداد سؤالات تحقیق باید تعیین کرد.
3. توجه و تمرکز در اهداف تحقیق فراموش نشود. مباحث غیرلازم و پراکنده و بی‌ربط نیاورید.
4. در مورد موضوع و مسئله خود باید اطلاعات کافی داشته باشید.
5. بررسی کنید که آیا تنظیم مباحث شما بر اساس یکی از الگوهای نظم‌بخشی (از کل به جزء، از کلی به جزئی، ترتیب مکانی یا زمانی و غیره) امکان دارد؟
6. موضوع را جزئی و محدود کنیم.
7. استفاده از تجربیات دیگران و الگوگیری و شبیه‌سازی با توجه به آثار آنها فراموش نشود.
8. اگر با اهل فن مشاوره کنید ضرر نمی‌کند.